راوی پایداری ایران

نگاهی به آثار جواد صفی‌نژاد، استاد مردم‌شناسی که در ۹۶ سالگی درگذشت

یاد

سمیرا دردشتی
پژوهشگر سیاست‌گذاری عمومی

یکی از راویان پایداری ایران بود. او در جهانی که علم هنوز تسلیم فضاهای بازنمایی تصویری و فضای مجازی نشده بود، پژوهشگرانه میان علوم گوناگون نظیر جغرافیا، تاریخ، مردم‌شناسی، جامعه‌شناسی و انسان‌شناسی رفت و آمد کرد، به جهان مردمان عشایر سرک می‌کشید و از اولین کسانی بود که برای ایرانیان از میراثی به نام «قنات» گفت که پدران‌شان بر این پهنه خاکی بر جای گذاشته‌اند. او استاد چندین نسل از استادان و پژوهشگران فعلی ایران در علوم مختلف است. در گروه‌های مختلف دانشگاه تهران از جغرافیا، جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی گرفته تا علوم سیاسی به تدریس پرداخت و شاگردانی تربیت کرد که بسیاری از آنها خود امروز به استادانی تمام‌عیار مبدل شده‌اند.

استاد جواد صفی‌نژاد، سال ۱۳۰۸ در شهری به دنیا آمد، در رشته‌های جغرافیا و جامعه‌شناسی در دانشگاه تهران تحصیل کرد و در سال ۱۳۳۸ به عضویت «گروه تحقیق جامعه‌شناسی شهری مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی» دانشگاه تهران پذیرفته شد. از این زمان به طور مستمر کار پژوهشی خود را آغاز کرد و در حدود هفت دهه، آثار مختلفی را در حوزه‌های مرتبط کاری‌اش منتشر کرد. تکاپوی فکری و پژوهشی او را در سه دسته عمده می‌توان قرار داد: اول آثار او در زمینه «جغرافیا» است؛ رشته‌ای که اولین‌بار تحصیلاتش را با آن شروع کرد و در همه عمر تحت تأثیر آن قرار داشت. دسته دوم آثار مربوط به «عشایر ایران» است که به نوعی احتمالاً آغازش با سرک کشیدن به ریشه‌های هویتی خود و ادامه تحصیلاتش در رشته علوم اجتماعی میسر شد و دسته سوم مطالعات او، عمدتاً حول محور «آب و قنات» قرار دارد؛ موضوعی که برای قرن‌ها شیوه زیست ایرانیان در کم‌آبی را تبیین می‌کند و توضیح می‌دهد که ایرانیان چگونه ناپایداری و بی‌مهری طبیعت را به زیستی پایدار مبدل کردند. معرفی همه کتاب‌ها و مقالات او که طی عمر پربارش به رشته تحریر درآورده، در این نوشتار ممکن نیست ولی تلاش می‌شود با این دسته‌بندی در ادامه به شماری از شاخص‌ترین آثاری که از او به یادگار مانده، بپردازیم.

در ملتقای جغرافیا و جامعه‌شناسی

جغرافیا و نگاه تاریخی و جامعه‌شناسانه به آن محوریت اصلی کارهای صفی‌نژاد را به خود اختصاص می‌دهد. کتاب «طالب‌آباد: نمونه جامعی از بررسی یک ده» نوشته جواد صفی‌نژاد، از مهم‌ترین مونوگرافی‌های روستایی در سنت جامعه‌شناسی تجربی ایران به شمار می‌آید که در سال ۱۳۴۵ از سوی مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران منتشر شده است. این اثر با تکیه بر مشاهده میدانی، اسناد تاریخی، داده‌های جغرافیایی و تحلیل ساختارهای اجتماعی، تصویری جامع از ده طالب‌آباد ارائه می‌دهد که آن را به الگویی شاخص برای مطالعه روستاهای حاشیه جلگه‌های مرکزی ایران بدل می‌کند. این کتاب فراتر از یک مطالعه محلی، نمونه‌ای کلاسیک از پیوند جغرافیا، تاریخ، اقتصاد معیشتی و ساخت اجتماعی در پژوهش روستایی ایران ارائه می‌دهد و همچنان منبعی معتبر برای پژوهشگران جامعه‌شناسی روستایی، تاریخ اجتماعی و مطالعات توسعه محسوب می‌شود.

با وجود آنکه صفی‌نژاد را عمدتاً به عنوان مؤلف می‌شناسیم، او کتاب مهم و بنیادینی را که با عنوان «مبانی جغرافیای انسانی: با اشاراتی به جغرافیای انسانی ایران» توسط دکتر محمدحسن گنجی به رشته تحریر درآمده بود، در سال ۱۳۶۶ ترجمه کرد و از سوی انتشارات دانشگاه تهران به چاپ رسید. این پژوهش دانشگاهی که هنوز به عنوان منبع معتبر درسی نیز شناخته می‌شود، به درک تعاملات پیچیده میان انسان و محیط در ایران کمک کرده است. در سال ۱۳۸۸ انتشارات دانشگاه تهران کتاب دیگری با عنوان «مبانی جغرافیای انسانی» با تألیف صفی‌نژاد منتشر کرده است.

تلاش جغرافیایی دیگر او، در ربط با حراست از عنوان «خلیج فارس» است. همکاری در تدوین کتاب «خلیج فارس در نقشه‌های کهن» یکی از برآیندهای این تلاش است که طی آن ۱۲۳ نقشه رنگی از قدیم‌ترین زمان‌ها تا دوران معاصر به چاپ رسیده و «مؤسسه جغرافیایی سحاب» آن را منتشر کرده است. کتاب «سفرهای سلیمان سیرافی از خلیج فارس تا چین» که به مناسبت «کنگره بین‌المللی سیراف» منتشر شده و به معرفی و شرح حال سلیمان سیرافی تاجر می‌پردازد نیز به نوعی در ادامه تلاش او در حوزه جغرافیایی خلیج فارس است. همچنین او در همکاری با «مؤسسه جغرافیایی سحاب» در انتشار شماری از آثار جغرافیایی دوره قاجار مانند «دومین اطلس جغرافیایی دوره قاجار: شامل نقشه‌های ایران، تهران و قاره‌های جهان در یکصد و بیست سال قبل»، «کتاب جهان‌نما: جغرافیای ایران و جهان نسخه برابر اصل» و «اصول علم جغرافیا: جغرافیای محمد صفی‌خان نسخه برابر اصل» نقش مهمی داشته است.

سه کتاب «کهن‌شهرها: تلخیص و بازنویسی اثری کهن به نام مسالک‌الممالک تألیف ابواسحاق ابراهیم بن محمد فارسی اصطخری»، «پهنه جهان» و «جهان‌نامه» تلاش او در همکاری با شمار دیگری از پژوهشگران است، برای آن‌که کتب کهن جغرافیایی را به صورتی خوانش‌پذیر و روان در اختیار پژوهشگران امروز در حوزه‌های تاریخ، جغرافیا و مردم‌شناسی قرار دهد. آخرین کتاب مهم او در زمینه جغرافیا، «پیشگامان جغرافیا در قلمرو اسلام: محمدحسن گنجی» است. این کتاب در حقیقت خاطرات و زندگینامه دکتر گنجی، پدر جغرافیای نوین ایران است. این کتاب در سال ۱۴۰۰ توسط پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی منتشر شده است.

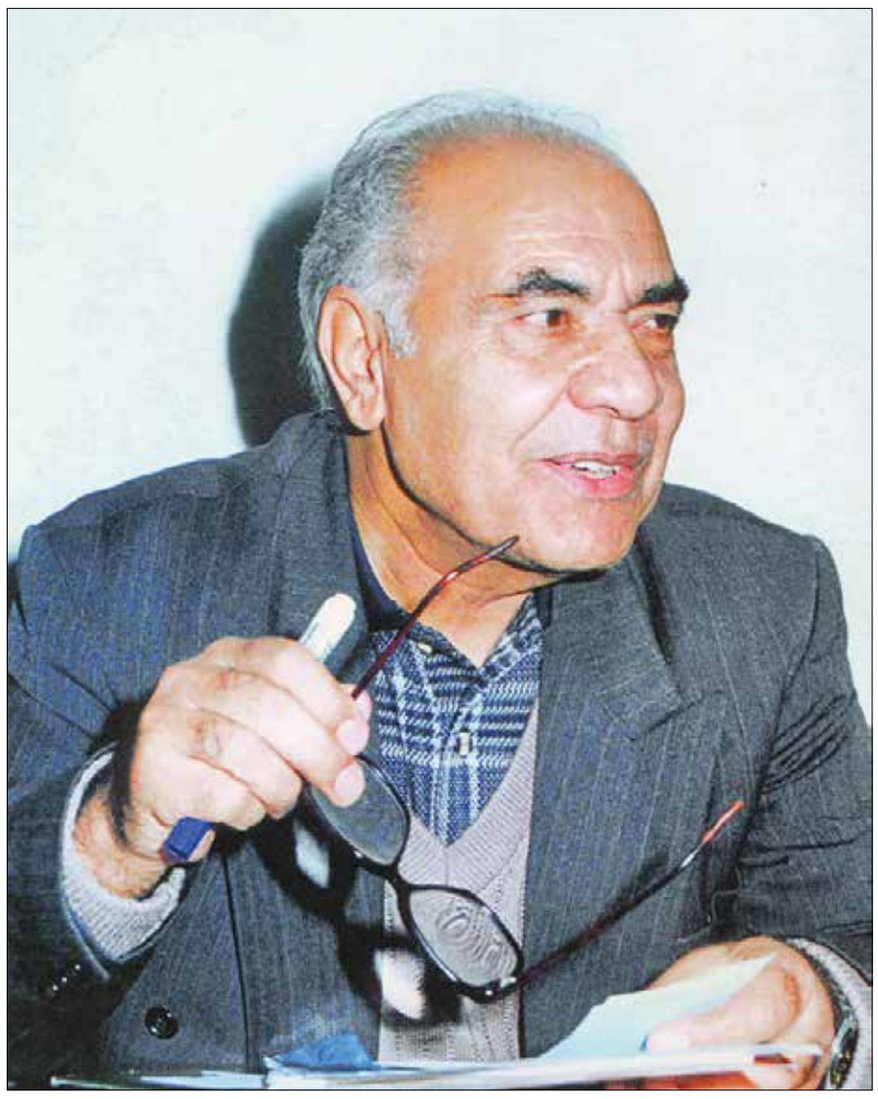

تکاپوی فکری و پژوهشی جواد صفی‌نژاد را در سه دسته عمده می‌توان قرار داد: اول آثار او در زمینه «جغرافیا» است؛ رشته‌ای که اولین‌بار تحصیلاتش را با آن شروع کرد و در همه عمر تحت تأثیر آن قرار داشت. دسته دوم آثار مربوط به «عشایر ایران» است که به نوعی احتمالاً آغازش با سرک کشیدن به ریشه‌های هویتی خود و ادامه تحصیلاتش در رشته علوم اجتماعی میسر شد و دسته سوم مطالعات او، عمدتاً حول محور «آب و قنات» قرار دارد

عشایرپژوهی

صفی‌نژاد را باید از پیشگامان جامعه‌شناسی عشایر ایران دانست. هرچند تقریباً همزمان با او و پیش از او نیز پژوهش‌های گسترده پیرامون عشایر در ایران آغاز شده بود، ولی تعدد آثار صفی‌نژاد بویژه در مورد عشایر لر، قشقایی‌ها و شاهسون‌ها قابل ملاحظه است. او که خود در شهرری متولد شده بود، تبارش به لرهای بختیاری می‌رسید و سال ۱۳۴۵ با همکاری نادر افشارنادری بخشی در مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی پایه‌گذاری کردند که در آن مطالعات و تحقیقات عشایری را از ذیل تحقیقات روستایی بیرون می‌کشید و آن را به عنوان یک موضوع مستقل پژوهشی مطرح می‌کرد.

یکی از مهم‌ترین آثار منتشر شده از او کتاب «عشایر مرکزی ایران» است که در سال ۱۳۷۵ انتشارات امیرکبیر آن را به چاپ رساند. او که پیش‌تر سابقه مطالعات متعدد در این حوزه را داشته، در این کتاب با مشاهده مشارکتی در زندگی عشایر و بررسی منابع متعدد به گفت‌وگوی پیوسته و مستمر با آگاهان محلی نشسته است و در ضمن این تلاش، اطلاعاتی گسترده و کم‌نظیر بویژه از شاخه بویراحمدی عشایر لر به دست می‌آورد. مجموعه چهار جلدی «تحلیل و تفسیر مجموعه اسناد روستایی و عشایری» که توسط «سازمان میراث فرهنگی کشور، مدیریت پژوهش‌های مردم‌شناسی: آتیه» منتشر شده نیز اهمیت زیادی در جمع‌آوری اسناد و تحلیل آن پیرامون سبک زندگی عشایر در ایران دارد و اطلاعات ارزشمندی درباره شناخت روستاها و مزارع ایران به دست می‌دهد. همچنین کتاب «لرهای ایران (لر بزرگ، لر کوچک)» که در حدود ۸۰۰ صفحه به نگارش درآمده و در سال ۱۳۸۱ به چاپ رسیده یکی از جامع‌ترین پژوهش‌ها در مورد قوم لر در ایران است که با تقسیم‌بندی‌های دقیق به زندگی کوچی‌های ایران و شیوه‌های کوچشان، رده‌بندی‌های اجتماعی و خانوادگی ایل، مسیرهای جغرافیایی حرکت آنها، شیوه معیشت و تقسیم کار، نظام مالیاتی و اطلاعات ارزشمند بسیار دیگر پیرامون این گروه جمعیتی ایران پرداخته است.

کتاب‌های دیگری نظیر «اطلس ایلات کهگیلویه» (۱۳۴۷)، «طایفه سرلک شاخه‌ای کهن از ایل بختیاری: بازنگاری و تحلیل دویست سند نویافته از صفوی تا عصر حاضر» (۱۳۸۹) با همکاری رضا سرلک، «ایل بهمئی: جغرافیای بهمئی، مونوگرافی ایل بهمئی، جمعیت بهمئی، مسکن در ایل بهمئی» (۱۳۹۱) با همکاری نادر افشارنادری و الویا رسترپو و «جمعیت و شناسنامه ایلات کهگیلویه: براساس اولاد، طایفه، تیره و سایر مشخصات ایل سال ۱۳۴۷» از جمله دیگر آثاری است که از صفی‌نژاد در این زمینه به چاپ رسیده است. همچنین انتشارات سمت، کتابی درسی با عنوان «جامعه‌شناسی ایلات و عشایر» را از او به چاپ رسانید که برای همه علاقه‌مندان به این حوزه قابل استفاده است.

راوی آب و قنات

بخش مهمی از آثار استاد جواد صفی‌نژاد در حوزه آب و کشاورزی ایران است که از نگاهی توأمان انسان‌شناسانه، مردم‌شناسانه، تاریخی و جغرافیایی به آب نظر کرده است و البته به اعتبار پژوهش‌های گسترده‌ای که در زمینه قنات‌ها در ایران داشته، او را پدر علم کاریز (قنات) نیز می‌دانند.

کتاب مهم او در این زمینه «بنه: نظام‌های زراعتی سنتی در ایران» نام دارد و به این اعتبار وی را کاشف شیوه سنتی کشاورزی ایران دانسته‌اند. این اثر که در سال ۱۳۶۸ توسط انتشارات امیرکبیر منتشر شد، در مراسم کتاب سال جمهوری اسلامی ایران به عنوان کتاب شایسته تقدیر معرفی شد. کتاب درباره یکی از مهم‌ترین سازمان‌های سنتی تولید جمعی در روستاهای کم‌آب ایران است. نویسنده با تمرکز بر نقش تعیین‌کننده آب در شکل‌گیری الگوهای سکونت و کشاورزی، بنه را به عنوان پاسخی تاریخی به خشکی اقلیم مناطق مرکزی شرقی و جنوبی ایران بررسی می‌کند. کتاب نشان می‌دهد که چگونه کمبود آب، تقسیم کار جمعی و همکاری چندخانواری را به ضرورتی اقتصادی و اجتماعی تبدیل کرده بود. صفی‌نژاد با اتکا به مطالعه میدانی و بررسی اسناد محلی، ساختار اجتماعی اقتصادی بنه، شیوه بنه‌بندی، تقسیم محصول و روابط قدرت درون آن را شرح می‌دهد. اثر همچنین پیامدهای اصلاحات ارضی را بر فروپاشی تدریجی این واحدها تحلیل می‌کند. بنه منبعی ارزشمند برای شناخت تاریخ کشاورزی، مناسبات تولید و سازگاری جوامع روستایی ایران با اقلیم خشک محسوب می‌شود. صفی‌نژاد پیش از این اثر مهم خود، کتاب «نظام‌های آبیاری سنتی در ایران» را نیز در سال ۱۳۵۹ نوشته بود.

او با همکاری مؤسسه جغرافیایی سحاب، پژوهش‌های ارزشمندی در مورد تاریخ کشاورزی در ایران منتشر کرده است. از جمله کتاب «کشاورزی سنتی ایران بر اساس اسناد جنوب تهران (دوران قاجاریه، جلد اول)» (۱۳۷۶) و «کشاورزی سنتی بر اساس اسناد جنوب تهران (جلد دوم)» (۱۳۷۶) که این کتاب بر پایه اسناد زراعی جنوب تهران در دوران قاجاریه و توسط دکتر جواد صفی‌نژاد و دکتر ابرهارد کروگر، دانشیار زبان فارسی دانشگاه مونیخ نگاشته شده است. در کتاب «همایش بین‌المللی قنات اردیبهشت ۱۳۷۹ یزد» مقالات مهمی از استاد صفی‌نژاد درباره قنات به چاپ رسیده است. از جمله «واژه‌نامه قنات» که به همراه عبدالوحید آغاسی پژوهش آن انجام شده و همچنین «سد زیرزمینی قنات وزوان - میمه اصفهان» که با جمع‌آوری اسناد و دست‌نوشته‌های فراوان به مدون کردن تاریخ قنات‌های این مناطق پرداخته شده است.

با این حال یکی از مهم‌ترین آثار او پیرامون قنات، کتاب «کاریز در ایران و شیوه‌های سنتی بهره‌گیری از آن» است که در سال ۱۳۹۶ توسط مؤسسه فرهنگی هنری پویه مهر اشراق منتشر شد. این کتاب که به عنوان یکی از برگزیدگان «سی و ششمین دوره کتاب سال ایران» انتخاب شد، با بررسی دقیق ساختار، فرآیند حفر و نگهداری کاریزها آغاز می‌شود و سپس شیوه‌های سنتی مدیریت و بهره‌برداری از این نظام آبیاری معرفی می‌شود و نویسنده با اشاره به ارزش تاریخی و فرهنگی کاریز در جوامع ایرانی، مثال‌های میدانی از مناطق مختلف ایران و نقش اجتماعی و اقلیمی کاریزها را نیز بیان می‌کند و همچنین چالش‌ها و فرصت‌های حفظ و احیای کاریزها را برای توسعه پایدار جوامع محلی بررسی می‌کند.

صفی‌نژاد در سال‌های پایانی حیات خود به طور مستمر مورد رجوع پژوهشگران این حوزه بوده و علی‌رغم سن بالا به تکاپوی علمی و کمک به انتشار آثار جدید در این عرصه‌ها پرداخته است. او کار ویراستاری کتاب «مدیریت منابع آب: مسائل، تهدیدها، فرصت‌ها» را که به وسیله انتشارات نگارستان اندیشه در سال ۱۳۹۹ منتشر شده، برعهده داشته و در سال ۱۴۰۱ بر کتاب «۹۰ روز با مقنیان» که نادر پیری اردکانی آن را نوشته، مقدمه نوشته است. آخرین کتاب او در سال ۱۴۰۲ نیز در حوزه آب منتشر شد و «نظام‌های بهره‌گیری از آب با تکیه بر قنات در جزیره کیش» نام داشت.

آثار استاد صفی‌نژاد به موارد ذکر شده خلاصه نمی‌شود، او طی دهه‌ها تلاش علمی مقالات زیادی را به چاپ رسانده و همچنین کتاب‌های مهم دیگری نیز نوشته است که از دسته‌بندی ذکر شده خارج بودند، اما در زمره آثار پرکاربرد مطالعات اجتماعی و جغرافیایی هستند. به طور مثال، کتابی تحت عنوان «نان سنگک: مطالعه‌ای مردم‌شناختی» به اهتمام او چاپ شده که حاصل تجربیات چهل‌ساله مرحوم داوود روغنی معروف به شاطر داوود است که در آن فرهنگ نانوایی سنگکی مربوط به سال‌های ۱۳۱۰ تا ۱۳۲۰ه. ش. در شهرری، بازگو شده است. کوششی در آموزش خط سیاق، اماکن تاریخی ری و مقدمه‌ای بر دو روزنامه شرف و شرافت نیز آثار دیگری است که صفی‌نژاد در طول حیات خود به انتشار آنها اهتمام ورزید. صفی‌نژاد به طور مستمر و بی‌هیاهو با حضور میدانی، پرسه‌زنی میان اسناد و بازخوانی آثار گذشتگان، نظمی مطالعاتی را پی افکند که به یقین آبشخور نسل‌های آتی پژوهشگران این سرزمین خواهد بود.

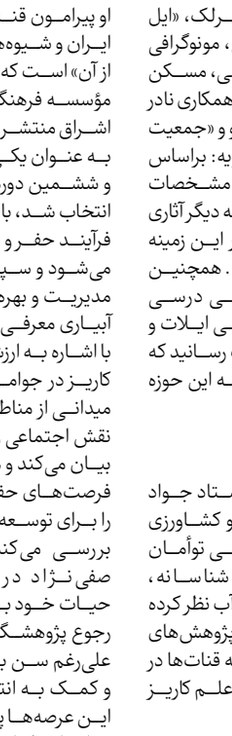

پژوهشگری چندساحتی

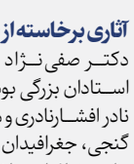

غلامرضا امیرخانی
رئیس سازمان اسناد و کتابخانه ملی

از سال ۱۳۸۴ افتخار آشنایی نزدیک و مراوده مستمر با زنده‌یاد دکتر جواد صفی‌نژاد برای من فراهم شد. این آشنایی به واسطه مسئولیتی شکل گرفت که آن روزها در کتابخانه ملی برعهده داشتم. در آن دوره، به این جمع‌بندی رسیدم که به موازات کمیته قدیمی قیمت‌گذاری نسخه‌های خطی، باید سازوکاری تخصصی برای ارزیابی و قیمت‌گذاری منابع غیرخطی نیز وجود داشته باشد؛ آثاری چون کتاب‌های چاپی قدیمی، نشریات ادواری، نقشه‌ها، اطلس‌ها و دیگر منابع غیرکتابی که هم واجد ارزش فرهنگی‌اند و هم در معرض بی‌توجهی. بر همین اساس، کمیته «قیمت‌گذاری منابع غیرخطی» در کتابخانه ملی شکل گرفت و جمعی از صاحب‌نظران و پیشکسوتان حوزه‌های مختلف برای همکاری دعوت شدند؛ دکتر صفی‌نژاد یکی از چهره‌های اصلی و اثرگذار این کمیته بود. حضور او نه صرفاً از سرآشنایی با نقشه و جغرافیا، بلکه بیش از هر چیز به دلیل تسلط کم‌نظیرش بر تاریخ کتاب‌های چاپی، بویژه چاپ‌های سنگی و سربی، و خاصه نسخه‌های مصور چاپ سنگی بود؛ حوزه‌ای که سال‌ها در آن کار کرده و مجموعه‌ای ارزشمند از این آثار در اختیار داشت.

در جلسات کمیته، شاهد علاقه ژرف او به کتاب، کتاب‌شناسی و تاریخ چاپ بودم. «خط سیاق» که از حوزه‌های تخصصی او به شمار می‌رفت، تنها یک موضوع آموزشی برایش نبود، بلکه بخشی از زیست علمی و پژوهشی‌اش محسوب می‌شد. در کنار این‌ها، تألیفات گسترده او در حوزه مردم‌شناسی، از همان ابتدا نشان می‌داد که با پژوهشگری تک‌وجهی روبه‌رو نیستیم، بلکه با محققی مواجه‌ایم که میان جغرافیا، تاریخ اجتماعی، مردم‌نگاری و مطالعات فرهنگی پیوندی زنده برقرار کرده است.

آثاری برخاسته از پژوهش‌هایی کم‌نظیر

دکتر صفی‌نژاد دانش‌آموخته محضر استادان بزرگی بود، از جمله زنده‌یاد دکتر نادر افشارنادری و مرحوم دکتر محمدحسن گنجی، جغرافیدان برجسته و از پیشگامان علم جغرافیا و هواشناسی در ایران. او همواره از این استادان با احترام یاد می‌کرد و تعلق خاطرش به مکتب علمی آنان در آثار و گفتارش آشکار بود. از اولین کارهای مرحوم صفی‌نژاد، تک‌نگاشت دقیق و عالمانه‌ای است که در دهه ۴۰ درباره روستای «طالب‌آباد» در حوالی شهرری نوشت. امروز که آن روستا در عمل در بافت شهری حل شده و از ساختار روستایی‌اش نشانی باقی نمانده، این کتاب به سندی تاریخی بدل شده است؛ سندی که ویژگی‌های طبیعی، جغرافیایی، شیوه معیشت، کشاورزی و زندگی اجتماعی مردمی را ثبت کرده که دیگر امکان مشاهده میدانی آنها وجود ندارد.

کتاب مهم «بُنه» که در دهه ۱۳۶۰ توسط انتشارات امیرکبیر و با کیفیتی درخور منتشر شد، نقطه عطفی در کارنامه علمی اوست. این اثر که به بررسی نظام‌های زراعی ایران می‌پردازد، در همان سال‌ها عنوان برگزیده جایزه کتاب سال را به خود اختصاص داد و بسیار مورد توجه پژوهشگران خارجی قرار گرفت که درباره مسائل روستایی و کشاورزی ایران کار می‌کردند. در سال‌های بعد، همکاری‌های علمی دکتر صفی‌نژاد گسترده‌تر شد؛ از بنیاد ایران‌شناسی در حوزه نقشه‌های تاریخی خلیج فارس گرفته تا سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح. در دانشگاه تهران، بویژه در دانشکده علوم اجتماعی و دانشکده ادبیات و علوم‌انسانی، مشخصاً گروه تاریخ، به تدریس مباحث متنوعی پرداخت و نسل تازه‌ای از دانشجویان را با جغرافیای تاریخی و اجتماعی آشنا کرد. کتاب «کوششی در آموزش خط سیاق» که سال‌ها پیش توسط کتابخانه ملی منتشر شد، نتیجه دغدغه او برای انتقال دانش تخصصی به شکلی منظم و ماندگار است.

تلفیق تاریخ، جغرافیا و مردم‌نگاری

در کنار همه اینها، دکتر صفی‌نژاد علاقه ویژه‌ای به تاریخ چاپ داشت. در این مسیر، ارتباطی نزدیک و مؤثر با مرحوم دمیرچی، پیشکسوت صنعت چاپ ایران برقرار کرده بود و ایده راه‌اندازی موزه چاپ را داشت. اما بخش مهمی از مطالعات مردم‌نگاری او به زادگاهش، شهرری، بازمی‌گشت؛ شهری که به آن تعصبی آگاهانه و علمی داشت. بارها افتخار همراهی‌اش را در بازدیدهای میدانی از ری داشتم. در یکی از این بازدیدها، نقشه‌ای از بافت قدیمی پیرامون حرم حضرت عبدالعظیم(ع) به من نشان داد که با دقتی مثال‌زدنی، خانه‌ها، بازار قدیم و نام خانوارها را ثبت کرده بود. این نقشه، خود نمونه‌ای روشن از روش پژوهشی او بود: «ترکیب تاریخ، جغرافیا و مردم‌نگاری در یک کار میدانی دقیق.» همین رویکرد بود که او را به تألیف کتابی مستقل درباره نان سنگک رساند؛ کتابی حدوداً ۳۰۰ - ۳۵۰ صفحه‌ای که در اواسط دهه ۱۳۸۰، بر پایه تاریخ شفاهی و مطالعات میدانی منتشر شد. اینکه بتوان از دل یک کالای روزمره، چنین پژوهشی منسجم و ارزشمند بیرون کشید، نشان‌دهنده نگاه عمیقش به زندگی روزمره مردم ایران است. او تسلط عمیقی نیز بر مکاتب جغرافیایی جهان اسلام داشت، با این همه، بی‌تردید برجسته‌ترین و ماندگارترین حوزه پژوهشی دکتر جواد صفی‌نژاد، مطالعه قنات و کاریز بود؛ حوزه‌ای که سال‌ها از عمر خود را صرف آن کرد و به‌درستی لقب «پدر علم قنات ایران» را برایش به ارمغان آورد. به نقاط مختلف کشور، از کویر مرکزی تا خراسان، یزد، نایین و اردستان سفر کرد؛ چاه‌های قنات را از نزدیک دید، با مقنیان قدیمی گفت‌وگو کرد و دانشی را ثبت کرد که در حال فراموشی بود. وقتی از قنات سخن می‌گفت، روایتش شبیه قصه‌ای زنده و جاری بود. بخشی از این روایت‌ها خوشبختانه در مستندی که درباره ایشان ثبت شده است. آثار زنده‌یاد صفی‌نژاد در این زمینه، برای سال‌های طولانی مرجع اصلی پژوهشگران خواهد بود. جواد صفی‌نژاد رفت، اما دانشی که با رنج، دقت و عشق گردآورده بود، همچون آب قنات، آرام و پیوسته در حافظه علمی این سرزمین جاری خواهد ماند.

انسان دانشگاهی آرمانی

نعمت‌الله فاضلی
انسان‌شناس و نویسنده

استاد جواد صفی‌نژاد حدود یک قرن زندگی کرد و برای قرن‌های طولانی آثاری ماندگار از خود به یادگار گذاشت. صفی‌نژاد را دانشگاهیان و ایران‌پژوهان در حوزه‌های گوناگون می‌شناسند و او را محقق و دانشمندی تراز اول می‌دانند. پژوهش‌های این استاد دانشگاه در حوزه‌های عشایرشناسی یا عشایرپژوهی، مطالعات روستایی، مطالعات قنات یا کاریز و پژوهش‌های گسترده در باب فرهنگ مردم ایران از اعتبار دانشگاهی و جهانی برخوردار است.

صفی‌نژاد با انتشار کتاب «طالب‌آباد» که روستایی در ورامین است، در سال‌های ۱۳۵۰ نخستین مونوگراف علمی به معنای مدرن آن را در ایران نوشت. این مونوگراف که توصیف و تحلیلی از زندگی اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، جغرافیایی و تاریخی روستای طالب‌آباد ورامین بود، در آن سال‌ها سرمشق و الگوی تازه‌ای برای شناخت علمی روستایی ایرانی شد. صفی‌نژاد در حوزه مطالعات عشایری با انتشار پژوهش‌هایی درباره عشایر مرکزی ایران نه تنها توانست به توسعه مطالعات عشایری کمک چشم‌گیری کند، بلکه پژوهش‌های او در زمینه کوچ‌روی در کنار پژوهشگران بزرگی مانند سکندر امان‌اللهی بهاروند و محمد حسین پاپلی یزدی و بسیاری از عشایرپژوهان دیگر، بخش مهمی در ایرانی‌سازی پژوهش‌های عشایری داشت.

مطالعات عشایر در ایران در سال‌های ۱۳۳۰ و بعد، عمدتاً توسط انسان‌شناسان غیرایرانی مانند فردریم بارث و کتاب ماندگارش «ایل باصری» و بسیاری از انسان شناسان دیگر انجام می‌شد. پژوهشگران برجسته‌ای چون صفی‌نژاد و نادر افشارنادری و مرتضی فرهادی و سکندر امان‌اللهی بهاروند توانستند عشایرپژوهی ایران را بنیان‌گذاری کنند و در چهارچوب روش‌های منظم، علمی و دانشگاهی جدید، روایتی ایرانی از تاریخ و جغرافیا و فرهنگ عشایری ایران ارائه نمایند. صفی‌نژاد همچنین در زمینه جغرافیای انسانی یکی از نخستین متون دانشگاهی در زمینه شناخت جغرافیای انسانی را نوشت و دانشگاه تهران آن را منتشر کرد. کتاب «جغرافیای انسانی» او گفتمان جغرافیای انسانی را به زبان فارسی معرفی می‌کرد و با تسلط و اشرافی که صفی‌نژاد به جغرافیای فرهنگ روستایی و عشایری ایران داشت، این کتاب سرشار از ایده‌هایی بسیار مدرن برای فهم ایران تاریخی و ایران معاصر شد.

همچنین صفی‌نژاد در حوزه‌های فرهنگ مردم مثل نان سنگک و حوزه‌های دیگر، مونوگراف‌ها و مقالاتی نوشت و منتشر کرد که هر کدام چشم‌اندازهایی از زندگی روزمره ایرانی را معرفی می‌کرد. اما جایگاه و اهمیت صفی‌نژاد در ایران معاصر صرفاً به پژوهش‌های ارزشمند و ماندگار او محدود نمی‌شود، چیزی که صفی‌نژاد را ممتاز می‌سازد، منش و شخصیت فروتن، ایران دوست، میهن‌گرا و عاشق بود. جواد صفی‌نژاد از قله‌های درخشان و ماندگار تاریخ معاصر ایران و نسل خلاق فرهنگی و دانشگاهی است که در صد سال اخیر ظاهر شد. صفی‌نژاد مستقیم و غیرمستقیم تأثیر عمیقی بر استادان، دانشجویان، محققان ایران‌پژوه داشته و دارد. صفی‌نژاد فردی بود ساده زیست، فروتن، صمیمی، مهربان و انسانی نجیب و شریف که می‌توان گفت به خاطر عشق بی‌ریایش به ایران زمین و تاریخ و فرهنگ آن توانست دهه‌های طولانی بی‌وقفه به ایران و فرهنگ آن بیندیشد، دانشجویانی تربیت کند و آثاری بیافریند و رد پایی از خود در تاریخ ایران بر جای بگذارد.

جواد صفی‌نژاد نمونه‌ای اعلا از انسان دانشگاهی آرمانی است. او با مشی و منش فروتنانه و عشق بی‌ریایش و یادگیری و احساسات پاک میهن گرایش الگویی است برای همه کسانی که می‌خواهند انسان دانشگاهی باشند. ایران عزیز ما یکی از برجسته‌ترین انسان شناسان و جغرافی‌دانان و پژوهشگران بزرگ خود را از دست داد، اما تاریخ نشان داده است که در ایران ما هیچ گاه صفی نژادها نمی‌میرند. آنها راه‌شان را از درون دانشگاه، کتاب‌ها و آثاری که خلق کردند و قصه‌هایی که راوی‌شان شده‌اند، باز می‌کنند و جاودانه می‌مانند. صفی‌نژاد یکی از برجسته‌ترین راویان و قصه‌گویان فرهنگ ایرانی بود که پژوهش‌هایش در سراسر ایران از خلیج فارس، عشایر فارس و روستاییان و عشایر مناطق مرکزی ایران تا گوشه گوشه ایران زمین گسترده بود. یاد و نام صفی‌نژاد انسان‌شناس را گرامی می‌داریم. خاطرات مهمی از نوشته‌ها و تعاملات با او دارم که امیدوارم در فرصتی بتوانم این خاطرات را بنویسم. از دانشگاهیان و دانشجویان او هم دعوت می‌کنم که قصه‌هایشان از جواد صفی‌نژاد را بنویسند.